

Stiftshistorisk småskrift Lunds stift

Nr 5 2013

© 2014 Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift och författarna
Redaktör Jan-Olof Aggedal
Tryckt i Lund
Grafisk form Jan-Olof Aggedal
Foto framsida av Genarps kyrkas kororgel, Jan-Olof Aggedal

Förord

I någon mening är varje år ett historiskt år insatt i en rad av år då människor levt och verkat. En del år kommer att vara viktiga om hundra år, andra år mindre viktiga och ändå viktiga om vi tror att allt hänger ihop. År 2013 är ett historiskt år för Svenska kyrkan och Lunds stift. Den 15 oktober 2013 skrevs historia då Svenska kyrkan för första gången valde en kvinna till ärkebiskop. Lunds biskop Antje Jackelén har återigen blivit historisk då hon för andra gången fick mer än hälften av rösterna redan i första valomgången vid ett biskopsval. Första gången vara år 2006 då hon blev biskop i Lunds stift, dessutom var det den gången första gången någon fick mer än hälften av rösterna sedan de ändrade relationerna mellan stat och kyrka.

År 2013 blev året då församlingar och pastorat arbetade intensivt för att en ny organisation på pastoratsnivå skulle kunna träda i kraft på nyårsnatten 2014. Så blev Malmös 16 pastorat ett pastorat med sex församlingar. Den nya pastoratsorganisationen i Svenska kyrkan är den största strukturella förändringen sedan den stora pastoratsregleringen år 1962.

Under tiden 1 advent 2012 till och med Domssöndagen 2013 har en stor del av Lunds stifts församlingar provat förslaget till ny kyrkohandbok för Svenska kyrkan.

Projektet med Orgelinventeringar i Lunds stift startade år 2013 och är nu i full gång. På Lunds stifts webbsida kan man se en film om hur det går till när orglarna inventeras.¹ I detta nummer av Lunds stiftshistorisk småskrift skriver organisterna Mats Hultkvist och Ingrid Larsson Hultkvist om några av Skånes unika 1600-talsorglar.

Vi publicerar även stiftshistoriska sällskapets ordförande Owe Samuelssons föreläsning om patronatsrätten, vilken han höll i Västra Sallerups prästgård i samband med sällskapets utfärd till Frosta kontrakt år 2013.

Lund i
Jan-Olof Aggedal
vice ordförande

---

¹ <https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1000827>.

Orglar i 1600-talets Skåne

Mats Hultkvist & Ingrid Larsson Hultkvist

Följande artikel bygger på ett omfattande forskningsarbete, framför allt då det gäller orgeln i Malmö Muséer. Ett sensationellt arkivfynd 1995 skrev radikalt om den så kallade Genarpsorgelns historia. Mer utförliga artiklar (med kompletta källhänvisningar) i ämnet har tidigare publicerats ibland annat jubileumsboken "Dansk Orgelkultur, Det Danske Orgelselskab 1970–1995" (1997), samt i tidsskriften "The American Organist". Boken "Dansk Orgelkultur" kan beställas genom www.orgelselskabet.dk/service.

I samband med historiska beskrivningar av den svenska orgelkonsten, beskrivs ofta inte de speciellt skånska förutsättningarna. Under Skånes svenska tid har kanske heller inte denna region utmärkt sig i just detta sammanhang.

Före freden i Roskilde 1658 var Skåne en del av den kulturella enhet som Danmark och södra Östersjöområdet utgjorde. Under Fredrik II:s och Christian IV:s regeringstid gynnades internationella kontakter, inte minst på kulturens område. Detta resulterade i att ett antal orgelbyggare knöts till Danmark genom kungliga privilegier. Dessa kom antingen från Nederländerna eller senare från Östersjöområdet: Balticum och norra Tyskland. Så småningom uppstod, genom denna etablering och gesällpraxis, den inhemska orgelstil, som skulle kunna betecknas som dansk.

Några orgelbyggare

Herman Raphaëlis Rottstein-Pock (ca 1515–1583) har visserligen inte byggt några orglar i Skåne, men han var verksam i Danmark och var betydelsefull för den stil som kom att befästas. Han var holländare, född i Vollenhove. Innan han kom till Danmark arbetade han i Westfriesland. Han är mest berömd för sin orgel i Roskilde domkyrka, vilken genomgick en uppmärksam restaurering och rekonstruktion 1988–1991.

Hans Brebus (mitten av 1500-talet – början av 1600-talet) hörde till en berömd, holländsk orgelbyggarsläkt. Det finns även en spansk gren av denna släkt (Brebosch). 1585 byggde han en orgel i Naestveds S:t Peders kyrka, vars fasad är bevarad. 1597 utförde han ett större arbete i Malmö S:t Petri kyrka. Det är troligt att han även medverkade till en utbyggnad av orgeln i Helsingborgs S:ta Maria kyrka. Mer om detta senare.

Nicolaus Maas (mitten av 1500-talet – 1615) har inte heller byggt någon orgel i Skåne, men som läromästare till Johann Lorentz kan man inte förbigå honom. Namnet tyder på att vi här har att göra med ännu en holländare, men innan han kom till Danmark, vet man att han var verksam i Stralsund. Han kom att bygga Danmarks då största orgel i Flensborgs Nicolai kyrka (nuvarande Flensburg vid dansk-tyska gränsen). Dess fasad finns fortfarande kvar. Redan under Maas tid i Stralsund arbetade två bröder vid hans orgelbygggarverkstad: Balthasar och Johann Lorentz. 1607 påbörjades byggandet av orgeln i Fredriksborgs slottskyrka. Vid Maas död 1615 var orgeln ännu inte färdig. Det blev Johann Lorentz som fick färdigställa detta instrument.

Johann Lorentz (1580–1654) kom att stanna i Köpenhamn efter Nicolaus Maas död 1615. Hans första arbete var att färdigställa orgeln i Fredriksborgs slottskyrka. Han utnämndes till kungens privilegierade orgelbyggare och byggde fram till sin död en rad förnämliga instrument, varav flera i Skåne. Bland dem kan nämnas orglarna i Trefaldighetskyrkan i Kristianstad (med fullständigt bevarad fasad) och i Helsingborgs Maria (delvis bevarad i kraftigt ombyggt skick i Torrlösa kyrka). Han var även involverad i en ombyggnad av orgeln i Malmö S:t Petri (bevarad i Malmö Muséer, Malmöhus slott). Även i Helsingörs Mariakyrka uppfördes en orgel av Johann Lorentz.

Johann Lorentz son, som också hette Johann (1610–1689), var ansedd som en av norra Europas främsta organister. Han hade studerat för Jacob Praetorius och kom att bli Dieterich Buxtehudes lärare. Han var organist i Nicolaikyrkan i Köpenhamn, där fadern hade byggt ett av sina främsta instrument.

Johann Lorentz orgelstil var i grunden konservativ, helt i tradition med den baltiska och nederländska stil som Nicolaus Maas hade fört till Danmark. Dock kan man notera en nymodighet, omnämnd första gången av Michael Praetorius i hans Syntagma Musicum 1619, nämligen den överblåsande flöjten. Denna kommer till användning både i Kristianstadorgeln och i Malmö S:t Petri.

*Hans Christoff Frietzs*ch (början av 1600-talet–1674) blir början på något nytt. Han var son till den berömde orgelbyggaren Gottfried Frietzsche och var född i Dresden, men kom till Danmark via Hamburg, som företrädare för den nya, nordtyska orgelstilen. Denna orgelstil kan kortfattat beskrivas som den instrumentala förutsättningen för den musikaliska utveckling som företrädades av den yngre organistgenerationen, däribland Dieterich Buxtehude.

Under loppet av 1660-talet bygger han omen rad äldre orglar, ofta av Johann Lorentz, för att de bättre skall svara mot kraven i den nya musikstilen. Han utvidgar omfånget i diskanten, bygger ut orglarnas pedalverk, ger dem kraftigare klang och ett rikare spektrum av övertoner. En nymodighet är orgelstämman Sesquialtera. Bland orglar som moderniseras av Frietzs

ch på detta sätt, kan nämnas Malmö S:t Petri (1660), Landskrona Johannes Döparens kyrka (1661), Helsingborgs Maria (1662) och Helsingörs Maria (1664).

Frietzs

ch var den siste orgelbyggare som arbetade i Skåne som en del av Danmark. Han bildar dock en länk vidare till det svenska orgelbyggeriet, genom att hans dotter, Anna Frietzs

ch, gifte sig med orgelbyggaren Hans Heinrich Cahman, vilka tillsammans fick sonen Johan Niclas Cahman, ofta kallad "det svenska orgelbyggeriets fader". Paret Anna och Hans Heinrich Cahman ansökte i samband med ett orgelbygge i Landskrona 1685 om att få starta gästgiveri i Landskrona, men fick avslag. Strax därefter flyttade de till Uppsala för ett jättearbete i Uppsala Domkyrka.

Några skånska 1600-talsorglar

Även om vi känner till en rad fakta om till exempel orglarna i Lunds Domkyrka och i den rivna, gotiska Johannes Döparens kyrka i Landskrona, begränsar vi oss här till tre intressanta typfall. Dessa tre orglar är också instrument som på olika sätt och i olika omfattning är bevarade, även om det i Kristianstad endast handlar om en fasad – men vilken fasad!

Kristianstad, Heliga Trefaldighets kyrka

När Johann Lorentz 1619 fick uppdraget att bygga en orgel i Trefaldighetskyrkan i Kristianstad, var förhållandena ganska speciella. Staden var grundlagd endast fyra år tidigare och kyrkan var långt ifrån färdig. Detta gjorde att det gick hela tretton år innan orgeln stod klar. Orgeln skulle byggas som en kopia av den mycket lyckade orgeln i Fredriksborgs slott, den orgel som Nicolaus Maas hade påbörjat och som Johann Lorentz hade fullbordat. Att Kristianstadorgeln inte blev en exakt kopia av sin förebild, berodde på att förutsättningarna var så mycket bättre i Kristianstad. Här fanns det plats att sträcka ut orgeln i höjdlängd och bygga ett huvudverk med 16-fots principal.

Genom ett protokoll från 1674 av organisten i Kristianstad, C F Sutorius, där han räknar upp de brister orgeln hade, får vi värdefulla upplysningar om orgelns uppbyggnad, tonomfång och disposition. Man kan förstå att pedalerna hade självständiga stämmor, inte transmissioner från huvudverket. Manualklaviaturerna hade omfånget C, D, E – a^o och pedalerna C, D, E – d^o. Vidare påpekas som en ovanlighet, att "det grofwa eller understa octaven är utlagd och likväl Cis och Dis uteslutna". Det finns ett liknande uttalande om orgeln i Fredriksborgs slott, som leder till slutsatsen, att dessa orglar inte hade den vid den här tiden vanliga korta oktaven, utan att alla heltoner låg på "rätt" plats, men att Ciss och Diss var uteslutna. Denna typ av klaviatur har för övrigt rekonstruerats i den 1600-talsinspirerade kororgeln från 2000 i Helsingborgs Mariakyrka.

Troligen ursprunglig disposition enligt Sutorius

<i>Huvudverk</i>	<i>Ryggpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Principal 16'	Principal 8'	Untersatz 16'
Octava 8'	Gedact 8'	Octava 8'
Quintadehna 8'	Octava 4'	Gedact 8'
Spielflöit 8'	Kleingedact 4'	Quintadehna 8'
Octava 4'	Superoctava 2'	Octava 4'
Querflöit 4'	Scharff III	Posaun 16'
Spielflöit 4'	Trompet 8'	Dulcian 8'
Superoctava 2'	Cornet 2' (4'?)	Schalmeij 4'
Gemshorn 2'		
Mixtur VI		
Zimmel III		
Dulcian 8'		

Helsingborg, S:ta Maria kyrka (nu i Torrlösa kyrka)

Man vet inte mycket om den första orgeln i Helsingborgs Mariakyrka. Enligt E Follin i boken Helsingborgs historia (1851) skulle Sten Bille (död 1583) ha donerat en summa pengar till en orgel. Det första säkra årtalet är 1641, då troligen Johann Lorentz utförde ett större arbete. Det finns bevarade fragment av en inskription som talar om att orgeln blev renoverad och förskönad. Johannes Buxtehude (Dieterich Buxtehudes far) nämns, tillsammans med en rad andra namn. Follin har sett orgeln då den fortfarande stod i Helsingborg och har återgett texten i sin helhet. En som också har sett orgeln i Helsingborg är Professor C G Brunius. Han skriver bland annat att orgeln kröns av Christian den fjärdes namnchiffer, uppburet av två lejon.

1662 byggdes orgeln om av Hans Christoff Frietzsck, ett arbete som tog 27 veckor att utföra och som avsynades av Dieterich Buxtehude.

1850 flyttades orgeln till Torrlösa kyrka, där den sattes upp i kraftigt ombyggt skick. Troligen har den varit i mycket dåligt skick, bland annat hade den blivit utsatt för metallstöld, och orgelbyggaren Fogelberg gjorde vad han kunde för att av en nedgången, tvåmanualig orgel, bygga ihop ett brukbart enmanualigt instrument. 1962 gjorde den danska firman Frobenius en "rekonstruktion" utan alltför höga, antikvariska ambitioner. Väderlådor, spelmekanik och klaviaturer är av modernt snitt. Ryggpositivet ritades helt nytt av Torsten Leon Nilsson. Orgelns disposition från 1600-talet återskapades i stort sett.

Det som slår en, när man betraktar den äldre delen av orgeln, är dess ovanliga proportioner. Två viktiga ledtrådar till en förklaring är följande:

1. Enligt Brunius skulle orgeln krönas av Christian IV's namnchiffer, uppburet av två lejon. Lejonen och initialerna C4 finns där, men lejonen är särade från vapenskölden som de skulle bära. De är i stället placerade på ytterturellerna. Man kan tydligt se, att de borde bära upp vapenskölden på den mittersta turellen, men den är alldeles för smal för att rymma hela ensemblen.
2. Texten i mittpartiets sockel är ofullständig. Den skulle ha lydit "*GLORIA PATRI ET FILII ET SPIRITUI SANCTO*", men orden "*GLORIA*" och "*SANCTO*", de första och sista orden i texten, saknas.

Detta är de viktigaste ledtrådarna, men det finns en rad andra egendomligheter som pekar i samma riktning: Mittendelen av orgeln, som nu utgör huvudverk, har varit ryggpositiv. Textens inledning och avslutning har då varit skrivna på orgelläktaren. Det nu försvunna huvudverket har haft en betydligt större mittenturell, där såväl lejon som vapensköld har fått plats. Den gamla ryggpositivfasaden har fogats ihop med huvudorgelns yttertureller, varigenom orgeln har fått sitt lite egendomliga utseende.

Disposition, enligt A Hülphers Historisk afhandling... från 1733, troligen den disposition orgeln fick efter H C Frietzs ombyggnad 1662.

Öfververket

Gedagt 8'
Principal 4'
Gedagt 4'
Nassat 3' (1962 Kvinta 2
2/3')
Octawa 2'
Wall-Fleut 2'
Sexqwaltera II
Mixtur III
Scharf II
Trumpet 8'

Positiw

Gedagt 8'
Principal 4'
Gedagt 4'
Qwinta 3' (1962 Nasat 2
2/3')
Super Octawa 2'
Scharf III
Dulcian 8'

Pedalen

Gedagt 16'
Principal 8'
Gedagt 8'
Principal 4'
Qwinta 1 1/3' (1962
Rauschkvint)
Trumpet 8'
Cornettin 2'

Malmö, S:t Petri kyrka "Genarpsorgel" (nu på Malmö muséer i Skovgaardssalen)

Foto: Malmö planterings- och försköningsförening

En av världens intressantaste och mest välbevarade orglar från 1600-talet, finns i dag i Skovgaardssalen i Malmö Muséer, på Malmöhus slott: orgeln från S:t Petri kyrka i Malmö, med sin sengotiska fasad. Den har länge ansetts vara från slutet av 1400-talet och omnämnts bl.a. som "världens äldsta spelbara orgel".

En genomgripande teknisk och arkivalisk undersökning som gjordes 1994-1995 har dock skrivit om orgelns historia väsentligt. Byggåret går inte att fastställa, men med ledning av konsthistoriska bedömningar och befintliga arkivalier stammar orgelhuset och fasaden troligen från 1520-talet. Orgeln var alltså helt ny vid tiden för den danska reformationen som tog sin början i Malmö i slutet av 1520-talet. Möjligtvis var den bekostad av någon betydelsefull borgare, vilket skulle förklara att den överlevde de våldsamma bildstormarna i S:t Petri kyrka. Ett numera försvunnet ryggpositiv byggdes troligen 1579. Mera omfattande reparationer ägde rum 1597 av Hans Brebus, samt 1640 under överinseende av Johann Lorenz.

Det pipverk som idag finns bakom fasaden härstammar i huvudsak från en stor ombyggnad utförd 1660–1661 av den tyske orgelbyggaren Hans Christoff Frietzs (se ovan) – en man med klar anknytning till Dieterich Buxtehude: efter ombyggnaden i Malmö renoverade Frietzs orgeln i Landskrona S:t Johannes kyrka (riven på 1700-talet), och därefter orgeln i S:t Maria kyrka i Helsingborg. Kontrollant var vid det sistnämnda tillfället Dieterich Buxtehude, som också lät samme orgelbyggare renovera orgeln i Helsingörs Mariakyrka, där han då var organist. Man kan med därför med stor sannolikhet anta att Dietrich Buxtehude har spelat på denna orgel. Hans Christoff Frietzs gjorde en total renovering av orgeln i Malmö enligt den tidens mode, men återanvände mycket gammalt material. I det nuvarande orgelverket finns det därför pipor från flera olika skeden i orgelns historia och några som med största säkerhet härstammar från orgelns tidigaste tid.

Orgeln såldes år 1800 och flyttades till Genarps kyrka. Ryggpositivet skall enligt uppgift ha sålts till Drängsereds kyrka. Inget spår av det finns i dag. I Genarp gjorde orgeln tjänst fram till 1937 då den åter förvärvades till Malmö och sattes upp på det då nybyggda museet. Den har därför kommit att kallas "Genarpsorgeln". Arbetet utfördes av Frobenius orgelbyggeri och uppvisar högsta klass, även med dagens mått mätt. I samband med förflyttningen, rekonstruerades också ryggpositivet.

Åren 2001–2002 restaurerades orgeln på nytt av orgelbyggarna Mads Kjersgaard och Robert Gustavsson och återfick då sitt ursprungliga lufttryck och sin ursprungliga stämning (medelton). Mixturerna rekonstruerades också och är i dag oktavrepeterande och tershaltiga. Dessa åtgärder gör att den nu klingar med något av den kraft och glans som den måste ha haft när den fanns i S:t Petri kyrka. Arbetet med att restaurera rörstämmorna återstår.

Disposition efter Frietzsch ombyggnad 1662 är i stort sett även den nuvarande.

<i>Öververk</i>	<i>Ryggpositiv</i>	<i>Pedal</i>
		Före Frietzsch, troligen endast Regal 8'
Bardun 16'	Gedact 8'	Dulcian 16'
Principal 8'	Principal 4'	Trommet 8'
Gedact 8'	Gedact 4'	Cornet 2'
Octava 4'	Super Octava 2'	
Spetsflöjt 4' (helt ny stämma av Frietzsch)	Qvinta 1 1/3' (före Frietzsch: Sedezima 1')	
Nasat 3'	Sexq Altera (före Frietzsch: Repetierde)	
Super Octava 2'	Zimbel)	
Qverpfeiffe 2' (i dag omgjord till Zimbelkvint 3')	Krumbhorn 8' (före Frietzsch, liksom i dag: Regal 8')	
Mixtur IV		
Scharff IV		
Trommet 8'		

Pedalen permanent kopplad till Öververket, genom extra ventiler i väderlådan, vilket troligen är en rest av tidigare transmissioner.

Författare

Mats Hultkvist är organist i Helsingborgs Mariakyrka och gjorde 1993-1995 en omfattande kartläggning av befintlig, dokumenterad kunskap rörande det skånska orgellandskapet på 1600-talet. Detta skedde inom ramen för hans tjänst som orgellärare på Musikhögskolan i Malmö.

Ingrid Larsson Hultkvist är från 2014 organist i Ängelholm och har lagt ned stort arbete på att gå igenom och transkribera relevanta arkivhandlingar. Viktiga arkivfynd har därvid bidragit till en delvis reviderad uppfattning om Skånes orgelhistoria.

Patronatsrätten

TD Owe Samuelsson²

Reformationen på 1500-talet innebar bland mycket annat att makten över kyrkan samlades hos kungen, uppfattad som dess jordiska överhuvud och beskyddare. Man kan därför säga att han kom att inneha en högsta patronatsrätt. I Danmark och därmed också i Skåne övergick denna rätt i betydande omfattning till adeln genom kungliga förläningar samt köp och byten. Den kristna överheten hade ansvar för kyrkans verksamhet, men kungen kunde delegera detta ansvar med dess rättigheter och skyldigheter till enskilda adelsmän. Kyrkans intressen blev ändå tillgodosedda, och systemet med patronatsrätt betraktades följaktligen som en fullt försvarbar ansvarsfördelning. Medan patronatsrätten i Sverige i allmänhet inskränkte sig till rätt för i socknen boende adelsmän att tillsätta präst, medförde den i Danmark fri dispositionsrätt över alla kyrkliga inkomster samt kyrkotonden. Mot dessa till det som det vanligen kallades lukrativa patronatet (*ius patronatus lucrativum*) hörande vittgående befogenheter svarade dock skyldigheten att vidmakthålla kyrkan, vilket också kunde medföra förpliktelse att vid behov bekosta dess utvidgning eller nybyggnad.

Lukrativ patronatsrätt

Den i Danmark förekommande lukrativa patronatsrätten lämnade i allmänhet ett visst årligt överskott åt sin innehavare, som lätt kunde frestas att dra otillbörlig ekonomisk vinning av kyrkans inkomster och egendomar. Den ekonomiska sidan av saken blev med tiden allt viktigare också för kronan, som från 1640-talet för att minska statsskulden och därmed förbättra rikets finanser i allt större omfattning avhände sig patronatsrättigheterna till ett stort antal sockenkyrkor. Man kan här erinra sig Kristian IV:s valspråk "*Regnum firmit pietas*" ("Fromhet befäster riket"), som vanvördigt uttolkades till "Riket fattas pengar". Kronan kunde, vilket för oss låter alldeles otroligt, utbjuda kyrkor på offentlig auktion och sälja

---

² "Miniföreläsning" av Owe Samuelsson i Västra Sallerups prästgård vid Stiftshistoriska sällskapets utfärd till Frosta kontrakt den 7 september 2013.

dem till vilken adelsman som helst, med tiden också till ofrälse personer. Kyrkorna gick därefter som en handelsvara från man till man, något som helt naturligt i många fall fick förödande verkningar på deras vård och underhåll.

Några skånska exempel

Så några konkreta exempel vad Skåne beträffar. Patronatsrätten vid vissa kyrkor såsom Näs (nuvarande Trolleås, ätten Thotts gamla stamgods) och Örtofta (tidigare Weggerups eller Väggarps socken) hade medeltida ursprung. Utan något egentligt vederlag, snarast som en form av förläningar, överlät konung Fredrik II patronatsrättigheterna i Kågeröd 1560, Risekatslösa 1561, Borgeby 1563, Skarhult 1567 och Vittskövle 1568 till inom dessa socknar bosatta adelsmän. De flesta överlåtelserna skedde emellertid först på 1640-talet, då mot full betalning till kronan. Under år 1649 blev således Sövestad, Fulltofta, Ottarp, Torrlösa, Barsebäck och Sövde adliga patronatskyrkor.

De äldsta delarna i Risekatslösa kyrka, långhus, kor och absid byggdes sannolikt i slutet av 1100-talet. Tornet uppfördes cirka 200 år senare. Foto: Jan-Olof Aggedal.

Utdelandet av patronatsrätt till adelsmän i Skåne fortsatte under den första svenska tiden. Regeringen i Stockholm sökte stimulera svenska adelsmän att förvärva egendom och bosätta sig i Skåne, samtidigt som man var angelägen om att få den skånska adeln gynnsamt inställd till de nya makthavarna. Dessa strävanden underlättades av att adelns villkor i Danmark kraftigt försämrades efter enväldets införande 1660. Enskilda skånska adelsmän avlade därför ed till Sveriges krona och introducerades på Sveriges riddarhus. Så gjorde exempelvis Knut Thott (1639–1702), som målmedvetet sökte bygga upp ett godskomplex mellan Söderåsen och Öresund.

Som ett led i Knut Thotts strävan att utöka och avrunda sitt godsinnehav bör man se hans anhållan till Karl XI:s förmyndarregering att utöver den patronatsrätt han redan ägde till Näs, Bosarps, Barsebäcks, Konga och Kågeröds kyrkor få förvärva sådan rätt också till Härslövs, Halmstads, Kropps och Stehags kyrkor. Thott begärde att som det hette "mot gode välbehållne frälsebönder" få tillbyta sig patronatsrätt till de fyra sistnämnda kyrkorna med därtill hörande tionden och övriga "herrligheter". Hans ansökan bifölls av änkedrottning Hedvig Eleonora och de fem höga riksämbetsmännen och stadfästes den 6 oktober 1675 av den nu myndige konung Karl XI.

Detta var emellertid, kan man säga, lugnet före stormen. När patronatsbrevet för de fyra kyrkorna utfärdades för Knut Thott, var ett krig mellan Sverige och Danmark nästan omedelbart förestående. Sommaren 1676 invaderades Skåne av danska trupper, som snabbt besatte hela landskapet med undantag av Malmö. Många skåningar övergick till den danska sidan, vilket ledde till svåra repressalier från svenskt håll. Den försiktige Knut Thott kom i en ytterst svår ställning. Med hänsyn till sina gods höll han i det längsta den svenska regeringen okunnig om sina planer. Efterhand slöt han sig emellertid mera bestämt till danskarna, något som bör ses mot bakgrunden av att ingen skånsk adelsätt varit så nära knuten till det danska kungahuset som hans egen. Thott menade sig vara löst från sin svenska ed av nödtvång, men en svensk extraordinär domstol dömde i januari 1678 såväl honom

som hans två bröder samt en svåger att för landsförräderi mista liv, ära och gods. Svågern Jörgen Krabbe arkebuserades på Stortorget i Malmö, medan de tre bröderna Thott, som befann sig i Danmark, avrättades in effigie (i avbildning, dvs på låtsas).

Sedan full amnesti utfärdats efter fredsslutet 1679, återfick Knut Thott i likhet med andra landsflyktiga skånska adelsmän sina genom kriget ödelagda gods, som varit indragna till svenska kronan. Med tanke på de senaste årens högst dramatiska händelser föredrog dock Thott att stanna kvar i Danmark, dit han också lyckades förmå ganska många av sina skånska frälsebönder att flytta. Han behöll Knutstorp men sålde Barsebäck och bytte 1682 ut stamgården Näs mot Gavnö på Själland, där han också bosatte sig. Näs kom i likhet med det närbelägna Eriksholm att tillhöra ätten Trolle, och de båda herresätena erhöll så småningom namnen Trollenäs och Trolleholm.

Under den stora reduktionen på 1680-talet blev de många olika patronaten i Skåne föremål för mycken uppmärksamhet från myndigheternas sida. De patronatsrätter, som sedan 1658 bortdonerats till svenska adelsmän, indrogs nästan omedelbart, medan de från dansk tid härstammande prövades från fall till fall. Trots att Knut Thott varit dömd till döden som landsförrädare ansåg sig Skånska reduktionskommissionen inte kunna frändöma honom patronatsrätten till Härslövs med flera kyrkor, eftersom kronan enligt bytesbrevet 1675 erhållit fullt vederlag i frälsegods och därutöver. Sedan ärendet en längre tid varit vilande och Knut Thott själv 1702 avlidit, utfärdade Karl XII den 26 juli 1704 från sitt fältläger i Polen denna resolution:

Alltså vill Hans Kongl Maj:t härmed i nåder hava konfimerat danska geheimerådet Knut Thotts arvingar och deras efterkommande vid ovanbemälte ifrån kronan sig tillbytte jura patronatus, så att de roligen och oturberat skola få nyttja och possedera densamma nu och i tillkommande tider.

Beträffande vad som sedan hände måste jag här fatta mig kort. Den intresserade kan hänvisas till min mycket detaljrika och vågar jag säga bitvis ganska spännande bok "Härslövs och Säby kyrkors historia" med undertiteln "Byggnads- och patronatshistoria", som

utkom 1982. Jag citerar här något av vad som står i baksidestexten:

Härslövs kyrka som handelsvara' lyder en av bokens rubriker. Den syftar på det under perioden 1675–1909 rådande patronatssystemet. Patronatet betraktades ofta som en rent ekonomisk tillgång, som kunde köpas, säljas och förvaltas efter behag. Olika medlemmar av ätterna Thott, Bennet, Coyet, Cock, von Schwerin samt den danska släkten Hage var patroner för Härslövs kyrka. Detta patronat ansågs vara det mest lukrativa i Skåne och var sedan 1816 knutet till Sireköpinge gård. Många och invecklade patronatstvister förekom, och åtskilliga gånger fick mål mellan Härslövs församling och dess patroner avgöras av Kungl Maj:t eller i Högsta domstolen. Lunds domkapitel framhöll 1814 i ett yttrande till Kungl Maj:t: 'Måhända ingen kyrka har måst vidkännas så oväntade öden som denna, egentligen av den anledningen att densamma varit *sub jure patronatus*.' Biskop Faxé skrev 1854 till justitiekanslern, att 'ingen kyrka i stiftet över huvud förorsakat mig såsom biskop så mycket bekymmer och trassel som Härslövs.' Slut på det långa citatet. Tilläggas kan att Faxé var född och uppvuxen i grannsocknen Kvistofta och att han alltifrån ungdomen väl kände till Härslövs församlings mellanhavanden med sina många olika patroner. Som biskop, ja redan som konsistorienotarie, hade han vid ett flertal tillfällen, i regel utan någon som helst framgång, fått ta ställning till dessa frågor.

Vi får lämna Härslöv, där jag inom parentes sagt i drygt 20 år var kyrkoherde, och gå vidare.

Västra Sallerups kyrka: Igenmurat galleri i tornets övervåning, in mot kyrkorummet. Härifrån kunde patronusfamiljen se mässan. Bilderna föreställer Sankt Göran, Mikael och Satan. Foto: Stig Alenäs.

När all patronatsrätt avskaffades 1922, fanns det inom det nuvarande Frosta kontrakt fortfarande nio patronella pastorat kvar, fyra inom det gamla Frosta (Fulltofta, Bosjökloster, Gudmuntorp och Östra Strö), tre i Onsjö (Stehag, Bosarp och Trollenäs) samt två i Harjager (Västra Sallerup och Örtofta). Några korta omnämnanden rörande dessa skall här till sist göras. Fulltofta och Trollenäs var 1768-1918 fideikommiss inom ätten Trolle och hade då gemensam patronus, som tillika var patronus i Bosarp. Bosjökloster var från 1737 till 1908 knutet till ätten Beck-Friis, senare Bonde. I Gudmuntorp var de danska grevarna Reventlov på Pugerup de sista patronerna. Skarhult, från början tillhörigt den urgamla ätten Rosensparre, hade under några år 1826-1844 kungen själv Karl XIV Johan som patronus. Kungens sterbhus sålde Skarhult till friherre Carl Jules von Schwerin, förut ägare av Sireköpinge gård och patronus till Härslövs kyrka.

I Östra Strö och Skarhult gällde den ordningen, att patronus tillsatte kyrkoherde varje gång tjänsten var ledig, medan tillsättningsrätten i flertalet fall altemnerade mellan patronus och församlingen. Så blev det 1860 även i Örtofta, där Lilla Harrie sockenbor lyckades genomdriva att pastoratet blev altemnerande patronellt och regalt. Örtofta kyrka nybyggdes 1862 av greve Henrik Dücker, en rätt naturlig sak eftersom han ju ägde hela socknen utom prästgården. Föregående år 1861 lät friherre Nils Trolle uppföra Trollenäs kyrka, sedan de gamla socknarna Gullarp och Näs sammanslagits. Näs gamla kyrka stod länge som ödekyrka, medan Gullarps kyrka, av vilken måhända ännu några grundstenar kan skönjas i Trollenäs prästgårdsträdgård, blev nedriven. Även Västra Sallerups kyrka, som i dag ofta och gärna användes, var under några år efter tillkomsten av Eslövs kyrka 1891 närmast att betrakta som ödekyrka. Denna kyrka med sina förnämliga kalkmålningar hade redan under medeltiden en särställning som kanikkyrka, "*ecclesia canonicalis*". Patronell blev den 1734, då landshövdingen och överkommendanten friherre Wilhelm Bennet på Ellinge och samtidigt ägare av Bälteberga i Ottarp, tillerkändes patronatsrätt.

Vad så Stehag beträffar, såldes patronatsrätten där 1724 av den förut nämnde Knut Thotts ogifta dotter Sofia och övergick efter diverse krångel och förvecklingar, varom kan läsas i min bok

om Härslövs kyrka, till bröderna Niclas och Peter Julius Coyet på Rönneholm. Patronatet till Stehags kyrka kom sedan i fortsättningen och fram till 1922 att förbli i ätten Coyets ägo och åtfölja Rönneholms gård. Höörs och Hörby pastorat blev aldrig patronella även om försök därtill gjordes på 1700-talet av där bosatta herremän. Ryttmästaren Carl Niclas Cronacker på Åkersberg erbjöd sig att sockenstämman oåtspord låta utvidga Höörs kyrka men mötte protester från olika håll. Kapten Georg Cock och lagmannen Per von Seth på Ousbyholm gjorde liknande försök i Hörby men misslyckades på grund av böndernas kraftiga motstånd. I båda fallen avtog Kungl Maj:t herrarnas anhållanden om förvärv av patronatsrätt.

Västra Sallerups kyrka med en emporläktare (herrskapsgalleri) i det breda västtornet. Foto: Stig Alenäs.

Patronatsrätt och vad därmed sammanhänger förefaller oss mycket främmande. Den kunde emellertid som allting annat här i världen fungera både illa och väl. Där patronus bodde i församlingen, deltog i gudstjänsten och kände sitt ansvar för sockenbornas bästa var

Altaret i Öveds kyrka uppfördes på 1750-talet.

Foto: Jan-Olof Aggedal

säkert de flesta tillfreds med denna ordning. Så var det i till exempel i Öved, där familjen Ramel såg till att dugande personer utnämndes till kyrkoherdar och på allt sätt vårdade sig om kyrkan.

Motsatsen kan ses i Härslöv, där somliga patroner tycktes mindre benägna att tjäna kyrkan än att tjäna på kyrkan, dvs ta vara på dess inkomster. Grundfelet torde här ha varit att ingen av dess många patroner någonsin bodde i församlingen utom stundom på andra sidan Sundet. De hade därför inget större intresse för vare sig kyrkobyggnadens vård och underhåll eller församlingsbornas väl och ve.

Som avslutning på detta anförande väljer jag ett exempel från en annan del av Lunds stift. Storgodset Ovesholm i Träne ägdes sedan 1875 av greve Raoul Hamilton, som var romersk katolik och hade inrättat ett privatkapell på slottet. Hans hustru Louise Beck-Friis hyste frikyrkliga sympatier och blev med tiden medlem av Svenska Missionsförbundet. En bred tolerans synes dock ha varit utmärkande för dem båda. Greve Hamilton fann det själv märkligt, att han som innehavare av Araslöv och patronus i Färlöv ägde rätt att tillsätta kyrkoherde i detta pastorat, fastän han var att betrakta som främmande trosbekännare. Hans jungfrutal i riksdagen, där han under flera år var en inflytelserik ledamot, gällde patronatsrättens avskaffande:

Det är min rätt att sätta till själasörjare för 2 à 3,000 med mig i religiöst hänseende icke lika tänkande människor. Detta måste vara motbjudande. Och ännu värre vore om den jordbit, som skänker mig denna rätt, överginge i en samvetslös fritänkares hand.

Stiftshistoriska sällskapet

har till uppgift att väcka och samordna intresset för historiska studier rörande Lunds stift och dess församlingar samt att i mån av möjlighet understödja sådana studier.

Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift bildades den 29 september 1999.

Sällskapet vill:

Initiera stiftshistorisk forskning på stifts- och lokalnivå.

Anordna symposier, föredrag och studiebesök.

Arbeta med tillkomsten av en stiftshistorisk skriftserie, meddelandeserie samt utge årsskrift.

Hålla kontakt med övriga stiftshistoriska sällskap, med stiftshistorisk forskning i Danmark.

Medlemskap kan erhållas av enskilda personer, församlingar, kyrkliga organisationer och sammanslutningar som är intresserade av sällskapets arbete. Antalet medlemmar var i januari 2014 omkring 160, det övervägande antalet enskilda medlemmar.

För ytterligare information kontakta

ordförande TD Owe Samuelsson 046 – 32 06 94

vice ordförande TD Jan-Olof Aggedal 046 – 13 66 06

jan-olof.aggedal@svenskakyrkan.se

<http://www.stiftshistoriska.se/lund/>

SVENSKA KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN

Som medlem i ett av de stiftshistoriska sällskapen får Du på olika sätt kunskap i och information om den lokala och regionala kyrkohistorien. Eftersom kyrkan finns också på nationell nivå och i andra stift liksom internationellt, är vi övertygade om att också sådana kyrkohistoriska förhållanden ska intressera Dig. **Vi inbjuder Dig därför att bli medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen.**

Som medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen får Du den mer än 300-sidiga medlems-boken *Kyrkohistorisk årsskrift*, som utkommer i december varje år. Den innehåller kyrkohistoriska artiklar av ett rikt varierat innehåll. Varje årgång innehåller också en unik och mycket fyllig recensitionsavdelning, där man på ett enkelt och överskådligt sätt kan hålla sig informerad om den aktuella kyrkohistoriska litteraturen i vårt land och internationellt.

Som medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen inbjuds Du också till den årliga *Kyrkohistoriska dagen* i Uppsala – en dag med kyrkohistoriska föredrag och möjligheter att träffa och knyta kontakt med andra som delar Ditt kyrkohistoriska intresse.

Som medlem i ett stiftshistoriskt sällskap har Du nu möjlighet att också bli medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen till reducerad avgift! Ordinarie årsavgift är 250 kronor, men **medlemmarna i de stiftshistoriska sällskapen erlägger endast 200 kronor**. Välkommen att utnyttja detta erbjudande genom att betala avgiften till vårt PlusGiro-konto 37 05 43 – 1, Svenska Kyrkohistoriska Föreningen.

Ytterligare information om föreningen och årsskriften finns på våra hemsidor www.kyrkohistoriska.se/foreningen respektive www.kyrkohistoriska.se/arsskriften

www.stiftshistoriska.se